

DOVANI SARTORI

10 = 4485136

DEMOKRATIJA

ŠTA JE TO?

Prevod sa italijanskog
DRAGAN MRAOVIĆ

Predgovor
VUČINA VASOVIĆ

CID
PODGORICA

2001

JEDNAKOST

„Nejednakost je laka, jer zahteva samo da se pluta niz vodu, a jednakost je teška, jer treba plivati uz vodu.“

(Tavnej)

10.1. IDENTIČNO I PRAVEDNO

Jednakost ili jednakosti? U jednini jednakost je ideja-protest. Svet takav kakav je jeste nejednak i „prirodno“ struktura se u nejednakostima. Jednakost kao ideja-protest bori se protiv tog inercionog toka, „obesprirođuje“ prirodu. Jednakost u jednini je simbol pobune protiv hijerarhijskih kristalizacija, slučajnih razlika u nivoima, privilegija, manjkavosti ili prednosti po rođenju. Ruso je pisao: „To je zato što sila stvari uvek teži ka uništavanju jednakosti, a sila zakonodavstva mora uvek da teži da je održi“ (*Društveni ugovor*, II, 11). Recimo to obrnuto: to je zato što sila stvari uvek teži da stvori nejednakost, a sila zakonodavstva mora uvek da teži da je uništi.

Jednakost u jednini je, između ostalog, traganje za „pravom jednakosti“. Tu se povlačim: ne znam uopšte šta je to. U pogledu „prave slobode“ primetio sam da se radi o filozofskom ili metafizičkom pojmu koji se ne tiče političke slobode, ali dopustio sam da se slobode u množini mogu svesti na zajedničku temeljnu ideju: sloboda kao izbor, kao stanje ili sposobnost izbora. Ali, kada je reč o nejednakosti ne bih umeo da napravim istu paralelu. Možda je objašnjenje sledeće: jednakost je pojam koji je dvoglav u nastajanju.

Na pitanje šta je jednako? mogu da odgovorim, na primer, pokazujući dve kugle za bilijar: ove dve kugle su jednake. U ovom slučaju jednako ima značenje *identičnog*. Ali, problem jednakosti među ljudima je problem *pravde*. Ovde jednako ulazi u samu definiciju onoga što je pravedno. Aristotel je primećivao sa lucidnom sažetošću: „nepravda je nejednakost, pravda je jednakost“ (*Nikomahova etika*, 1131 a). Razume se da identičnost — jednako u smislu isto — i pravda — jednako kao pravedno — različiti su pojmovi. Ali, u raspravi o jednakosti uvek dođe čas kada se ta dva pojma prepletu, što čini pojam jednakosti najtežim pojmom u politici. Jednakost je laka (da se razu-

me) za onoga ko je potpuno i prosto svodi na identičnost, ali je vrlo teška za onoga ko u identičnom očekuje i pravedno i/ili identično u pravednom.

Dakle, jednina ili množina? Sve dok ostajemo pri *ideji-protestu* jednina je u redu. Ali, čim stignemo do jednakosti kao *ideji-predlogu*, onda se o problemu može razgovarati samo u okvirima jednakosti u pluralu.

10.2. JEDNAKOSTI U PLURALU

Jednakosti su brojne, ako uđemo u detalje (a to nećemo), ali svejedno ih je mnogo ako ih grupišemo. Neke su, svejedno ili promiskuitetno, *jednakosti-slobode*, a neke samo, ili prioritarno, jednakosti: *prvo* jednakosti, a *zatim*, možda i slobode. Zapazimo dobro ovu razliku.

Isto se na grčkom kaže *isos*: dakle, antičke jednakosti koje se deklariraju kao takve su *izonomije* (isti zakoni) i *izegorije* (od *agorá*, što znači skupština). Jesu li to jednakosti? Naravno. Ali, to su istovremeno i slobode. Jednaki zakoni su jednaka sloboda u zakonu (i zakoni koji nas čine slobodnim). Jednaka skupština implicira slobodu *da* i *na* skupštini, a samim time i slobodu govora i glasa¹. Nasuprot tome — to je očigledno, ali baš zato može da izmakne pažnji — sloboda je *jednaka sloboda*, jer ako nije jednaka za sve onda to nije sloboda. Dakle, ima jednakosti koje su i sloboda i obrnuto, ima sloboda koje su istovremeno i jednakosti. A kada je tako jednakost nema osobine različitosti.

Pa kada se to jednakost postavlja kao problem i postepeno postaje problematična? Onda kada postaje neizvesno da li je neka jednakost i sloboda, a još više kada je sigurno da neka jednakost eliminiše slobodu. Duž toga toka imamo, na početku, mirne jednakosti, one koje ne smetaju, a na kraju uznemiravajuće jednakosti koje mnogo smetaju i ometaju.

Najmirnija od svih jednakosti je jednakost uslova, društvena jednakost koju je Tokvil razmatrao u Americi, a koju je Brajs predstavljao kao „jednakost poštovanja“, jednako poštovanje (vidi u poglavlju 1.2). U tom slučaju reč je o jednakosti koja je vrednost za sebe i koja postoji sama po sebi, nezavisno od svoje vrednosti slobode (u šta je i Tokvil zorno sumnjao). Ali, ako je društvena jednakost jasna „jednakost“, to još nije jednakost koja se postavlja kao problem. Tokvil ju je nalazio, i to kao „datu“ vrednost, iz jednostavnog razloga što Novi svet nije imao feudalnu prošlost i bio je „nov“. Treba imati na umu da društvena jednakost nije nametnuta odzgo, već je to prirodno stanje, ukorenjeno u društvu sa saobraznim *etosom*. Na drugom kraju, onom gde jednakost sigurno dolazi u sukob sa slobodom (podrazumeva se da uvek mislimo da spoljnu slobodu), nailazimo na materi-

¹ Specifičan termin za slobodu reči je *parressia*: sve (*pan*) reći. Ali, do slobodnog govora (a zatim glasanja) dolazi se i, implikativno, iz pojma *isegoria*, a tu je važno slediti nit reči *isos*.

jalnu jednakost, ekonomsku jednakost koja se izražava u jednakom vlasništvu (svi jednaki u posedovanju dobara) ili, obrnuto, u „ništa nikome“, jednaka nemaština za sve. Ali, između društvene jednakosti, sa jedne strane, i (bukvalno) materijalne jednakosti sa druge strane, nalazi se niz međuslučajeva. Na njima vredi da se zadržimo.

Tradicionalna klasifikacija jednakosti pravi razliku između 1) sudsko-političke jednakosti, 2) društvene jednakosti, 3) jednakosti u prilikama, 4) ekonomske jednakosti. To može da posluži kao prva aproksimacija. Ali, to nije neka baš sjajna klasifikacija: naprotiv, to je klasifikacija u kojoj izmiču čvorišta problema. O sudsko-političkoj (zakoni i prava) jednakosti već smo više puta govorili, pa ću samo ponoviti da ona označava skup jednakosti-sloboda, a to je skup u kome „jednakost“ nije karakteristika koja čini razliku. Upravo smo videli i da društvena jednakost ne stvara probleme. Dakle, rasprava o jednakosti počinje kod jednakosti u prilikama. I kada bismo tvrdili da jednake prilike znače i jednaku slobodu, jednakost bi svejedno postala prioritarna i vučna. Dakle, rasprava o jednakosti, koja pritiska i pritiska nas, počinje ovde.

10.3. JEDNAKE PRILIKE

Čini nam se da je jednakost u prilikama skorašnja jednakost. I jeste i nije. Delom potiče od Francuske revolucije, pa je dobro da se pozovemo na taj početak. U Deklaraciji o pravima iz 1789, član 6, kaže se: „Pošto su svi građani jednaki (pred zakonom) oni imaju i jednake osnove u pogledu plata i pozicija u javnoj službi, u skladu sa njihovim sposobnostima i isključivo u skladu sa njihovom vrlošću i inteligencijom“. Ta parabola se završava Ustavom iz avgusta 1795, član 3, gde se potvrđuje da: „Jednakost se sastoji u tome da je zakon jednak za sve... Jednakost ne dopušta razlike po rođenju niti nasleđivanje vlasti“. Kao što se vidi, protagonisti u godinama 1789. do 1795. sve vezuju za „jednake zakone“. Ali, ako je premisa *izonomija* (i sloboda u Rusoovom zakonu), oni iz te premise izvlače *jednaki pristup* svim javnim službama *po zaslugi*: u skladu sa sposobnošću, vrlošću i inteligencijom. Nema sumnje da je to već jednakost u prilikama u verziji koju danas nazivamo liberalnom verzijom pojma. Francuska revolucija se davi u sopstvenom preterivanju, a jednakost koja zabranjuje razlike po rođenju i nasledne privilegije prestaje da bude ideja-snaga u narednom veku, ali kada je izronila kao ideja-snaga to je bilo u formulaciji iz 1789: jednaki pristup.

Ali, naša jednakost u prilikama ne iscrpljuje se sa ovim. Jednakom pristupu dodali smo pojam *jednaki start*. A taj dodatak proizvodi, u stvarnosti, sasvim drugačiju verziju od jednakosti o kojoj je reč. Stvar je u tome što naziv „jednake prilike“ sadrži u sebi, skriva u jednom, dva različita pojma. Jednak pristup svih svemu po zaslugi je jedna stvar, a jednaki polazni uslovi

koji svima pružaju jednake početne sposobnosti je sasvim druga stvar. Flu (1981, str. 45) piše da: „ono što se obično podrazumeva pod „jednakim prilikama“ bilo bi bolje da se opiše kao otvoreno takmičenje za oskudnim prilikama“. To je odlično rečeno za jednak pristup, ali ne može uopšte da se primeni na jednaki start.

Jednak pristup znači „jednako priznanje za jednake sposobnosti“, pa samim time promoviše meritokratiju: jednaka karijera (unapređenje) za jednake sposobnosti. Jednaki start znači: polaznici moraju da budu u jednakim uslovima. Jednak pristup uklanja prepreke, a jednaki start znači da start treba proizvesti. U prvom slučaju nadarenost je tamo gde je, uzima se kao očekivana, a u drugom slučaju nadarenost, razlika između nadarenog i ne-nadarenog, stvara problem. Jednaki pristup se ogleda u pristupnim formama – pravima, procedurama, modalitetima. Jednaki start se ogleda u *materijalnim* uslovima i prilikama. Jednakom startu pomažu (kao što ćemo videti) diskriminacije. Nesumnjivo je da je jednaki pristup dodatak slobode – to je dakle sloboda-jednakost. Ali, sumnjivo je da li je jednaki start i sloboda.

Jasno je da je ujednačavanje starta težak poduhvat. Ujednačavanje pozicija i početnih uslova za trku se traži, pre svega, u jednakom obrazovanju. Ali, i jednako obrazovanje ne ujednačava dovoljno. Zato se traga za preferencijalnim tretmanima, za prednostima za one koji su hendikepirani. Čvorište problema je u tome što je siromah uvek hendikepiran, zbog ovog ili onog, u odnosu na bogatog. To znači da je za jednak start potrebno relativno jednako blagostanje. To dalje znači da zahtev za jednakim startom predstavlja zahtev za jednakom ekonomskom jednakošću. Ali, neće se ovim putem stopiti prilike i ekonomska jednakost. Ne. Ne, zato što instrumenti jednakog starta nisu obavezno i samo ekonomski instrumenti, a ne i zato što cilj jednakih prilika uvek ostaje različit od ciljeva kojima stremljenje ekonomsku jednakost.

Zato se iz podele jednakosti prilika na dva dela dobija da i ekonomsku jednakost treba podeliti na dva dela. Veoma dobro se zna da je pozitivna ekonomska jednakost, kao relativno ujednačavanje u imanju i dobrima, veoma različita od negativne ekonomske jednakosti, odnosno ništa nikome. Dakle, nije to stvar koju obrađujem. Već ovo: danas je osnovna legitimacija ekonomske jednakosti (relativne i pozitivne) baš instanca jednakih prilika na startu. To znači da su dve jednakosti „bliske“, a približene su baš u optici jednakog starta. Smanjivanje bede, otkloniti ekstremne slučajeve milijardera

Tabela I: Tipovi jednakosti

1. Sudsko-politička jednakost		
2. Društvena jednakost		
Jednakost u prilikama	—	3. jednaki pristup
	—	4. jednaki start
Ekonomska jednakost	—	5. relativna (pozitivna)
	—	6. radikalna (negativna)
7. Totalni egalitarizam (svi jednaki u svemu)		

Tabela pokazuje razlike koje smo načinili unutar jednakosti u prilikama, kao i unutar ekonomske jednakosti, a na kraju je dodata jedna izostala klasifikacija, radi kompletiranja problema. Tabela pokazuje (putem grafike) da je pozicija 3 dalja od pozicije 4, nego što je pozicija 4 udaljena od pozicije 5, odnosno pokazuje bliskost između 4 i 5. Ali, tabela pre svega dovodi u žižu kritične tačke u kojima jednakosti ne predstavljaju više *obavezno* slobode, već postaju ili mogu da postanu *neslobode*. Tako biva ukoliko se više ideja jednakosti prevodi u *distributivne intervencije*. Prve dve klase jednakosti (sudsko-politička i društvena) ne sadrže političke intervencije, a i jednaki pristup, pošto je uspostavljen „pravima“ prepušten je nevidljivoj ruci. Vidljiva ruka je potrebna, pak, i to prilično, kod jednakog starta, a na različite načine potrebna je i kod relativne ekonomske jednakosti. Što se tiče radikalne ekonomske jednakosti, ona zahteva svemoćnu državu, a to još više važi za totalni egalitarizam, koji se sastoji u nameri da ujednači ljudske razlike, da nas učini jednakima ne samo u dobrima, nego i u biću.

Granica između slobode i jednakosti je jasna (prema brojevima na tabeli) za jednakosti 1, 2 i 3, gde je svakako reč o slučajevima sloboda-jednakost. Isto tako je jasna za jednakosti 6 i 7, koje su sigurno negacija slobode. Jednakosti 4 i 5 su, pak, polivalentne, pa samim time i neiskazive: delom oslobađaju, a delom ne. Moraćemo da odlučujemo od slučaja do slučaja razmatrajući konkretno politike ujednačavanja na koje se te jednakosti pozivaju.

10.4. KRITERIJUMI JEDNAKOSTI

Sve do sada uvodili smo u red svet jednakosti: svet sačinjen delom od sloboda-jednakost, a delom od jednakosti *optimo iure*, za svoj račun. Ali, ono što je važnije, a na kraju i odlučuje, jesu *kriterijumi* na osnovu kojih se pripisuje određena jednakost. I tu se pozivamo na Aristotela kada pravi razliku (*Nikomahova etika*, knjiga V) između 1) „aritmetičke“ (ili numeričke) i 2) „proporcionalne“ (proporcionisane) jednakosti. Kriterijumi jednakosti je: *svima jednako*...

aritmetičkoj jednakosti jednako znači *identično*. Proporcionalna jednakost, pak, je jednakost *među različitima*: ovde, objašnjava Aristotel, „nejednaki su čaju jednakost znači *pravedno*. Zaista, pravda je *suum cuique tribuere*, svakome isto. Sudija koji bi uvek napola delio pravdu među dvojicom svadalica bio bi, sve u svemu, nepravedni sudija (osim što bi bio i nekoristan).

Jasno je da ponekada usvajamo prvu, a nekada drugu jednakost. Jednaki zakoni su identični zakoni: *izonomija* nalaže sve jednako svima. Ali, fiskalna pravda je proporcionalna, u proporciji sa bogatstvom: jednaki porezi za jednake, ali nejednaki za nejednake. To ne znači da je neki kriterijum suštinski superioran u odnosu na drugi. Razlika između dva kriterijuma je u tome što je aritmetička jednakost laka — jasna i automatski primenljiva — dok je proporcionalna jednakost teška, jer uvek mora da se odlučuje 1) količina proporcija, i 2) kome. Kada nije u primeni pravilo „svima isto“ javlja se pitanje: *ko je jednak kome?* Za odgovor na to moramo da utvrdimo koje su to istosti (ta kovanica je i u originalu — prim. prev.), a koje su *značajne* razlike. Žbun je takav da je bolje da ga pojednostavimo u formi tabele.

Tabela II: *Kriterijumi jednakosti*

1. Isto svima: jednake kvote (porezi, beneficije) ili pravila za sve
2. Isto istima: jednake kvote (porezi, beneficije) ili pravila za onoga ko je jednak, a nejednake za onoga ko je nejednak. Na taj način:
 - 2a: u proporciji (monotonskoj ili progresivnoj)
 - 2b: nejednake kvote za značajne razlike
 - 2c: jednake kvote za jednake zasluge (svakome prema sposobnostima)
 - 2d: jednake kvote za jednake potrebe (svakome prema potrebama)

Pre nego što uđemo u razmatranje načinimo dve opšte primedbe. Prva je da jednakost nikada nije jednakost u svemu. Isto svima ne znači jednake kvote *svoga*, već uvek — konkretno — jednake kvote nečega. Druga primedba je da uvek moramo da preciziramo koga ili šta treba izjednačiti i *u kom pogledu*, odnosno u pogledu kojih svojstava ili karakteristika. U realnom svetu sve je različito. A veliki deo tog različitog, postojećih razlika, prihvaćen je ili zato što prolazi neprimećen, ili zato što se ne smatra „nepravednom“ različitošću, odnosno zato što se ne smatra nečim što se može ispraviti. Mi smo vrlo različiti u lepoti, a to nije pravedno. Nismo mogli biti jednaki u lepoti do pojave plastične hirurgije, pa i sa njom karakteristika „lepote“ se ne postavlja, ni danas, kao značajna razlika.

Ako razmotrimo stvari onda prvi kriterijum (aritmetička jednakost) karakteriše zakonske sisteme koji na „jednakim zakonima“ temelje slobodu u zakonu. Kriterijum se ovako formuliše: isto (identično) pravilo za sve, a treba podvući da ako otpadne ovo „za sve“ onda je otpalo nešto veoma značajno.

Pojam za sve nameće *opštost* zakona, a stvar je u tome što ne-opšti zakoni, odnosno zakoni koji dopuštaju izuzetke, nisu zaštitni zakoni. Norma koja nameće „neka budu odsečeni jezici svima“ nikada neće biti doneta ako uključi i onoga ko je donosi, ali ako je onaj što seče jezik izuzet, ako svi nisu svi, onda zašto da ne? Uostalom, tada su odsečeni jezici nekom drugom, a nije u pitanju sopstveni. Dakle, zaštita zakona je sigurna samo ako je i zakonodavac podložan njemu, odnosno ako je pokriven opštošću zakona. Opšti zakon sankcioniše princip da se ne čini drugima ono što ne bi želeo da bude učinjeno tebi. Neka bude jasno: opšti zakon nije „dobar“ zato što je takav, jer može da bude i glup, pogrešan i štetan, ali opštost zakona sprečava donošenje „zlih“ zakona koji idu na ruku tiranima, a na štetu podanicima.

Naravno, ta prednost nije bez nezgoda. „Opšti“ zakon nikoga ne poznaje. *Dura lex, sed lex*. Zakon, da bi bio zakon, mora da bude „oštar“, nefleksibilan. Jao nama ako se zakon razmekša i počne da stvara izuzetke.

Želimo li izuzetke, da li nam je potrebna fleksibilnost? U tom slučaju moramo da predemo na proporcionalnu jednakost, na kriterijum dva i njegove podvrste. Proporcionalna jednakost „poznaje“. Nezgoda je što je kriterijum „isto istima“ sasvim poveren odluci o tome *ko je isti*, pa tako omogućava, duž grana svojih podvrsta, da bilo koje pravilo ili bilo koje stanje stvari, bude deklarirano kao jednako. Na primer, srednjovekovno društvo može da ispadne „jednako“ po kriterijumu 2b (nejednake kvote značajnim razlikama) ili po kriterijumu 2d (svakome prema potrebama) ako prihvatimo, kao valjan razlog, da su potrebe ratnika, gospodara što štiti seljake, veće od potreba seljaka. A društvo kasti, kao na primer indijsko društvo, može isto tako da se opravda kao „jednako“. Primeri su ekstremni, ali iznose na videlo koliko fleksibilnost u jednakosti „u proporciji“ može da bude riskantna prednost.

Pro i kontra u odnosu na kriterijume jednakosti navedene u tabeli dva mogu se svesti na premisu da *svako pravilo jednako tretira* (inače ne bi bilo pravilo). Zato se razlika između pravila nalazi u njihovoj većoj ili manjoj uključivosti, što znači da je samo neko sveuključujuće pravilo — a takvo je jer daje ili oduzima isto svima — autentično egalitarno u tretiranju svih na jednak način. Nasuprot tome, što je manje stanovništvo (podstanovništvo) kome je namenjeno neko pravilo, utoliko je veća kvota ukupnog stanovništva koje se ne tretira jednako putem tog pravila bilo u nametima bilo u beneficijama. Pa ipak, paradoksalno, egalitarne politike, intervencije usmerene na ustoličenje veće jednakosti, sve su „diskriminatorne“: nikada ne tretiraju na jednak, već na nejednak način.

Lako je objasniti paradoks. Jednakosti-slobode su *jednaki tretmani*, dok se napredak jednakosti vidi u *jednakim ishodima*. A činjenica je da jednaki tretmani (jednaki zakoni) ne proizvode jednake ishode (izjednačavanja u ishodu), iz čega proističe da *da bismo bili jednaki potrebni su nejednaki tretmani*, odnosno sekcijski zakoni i kompenzujuće diskriminacije. Ako spori i brzi trkači moraju da stignu zajedno na cilj, onda brzi treba da imaju kaznene poene, a spori da dobiju prednost. Dakle, nema više jednakih prilika. Na-

protiv, ili obrnuto, u cilju da svi stignu jednako u cilj, na startu su potrebne „nejednake prilike“ (preferencijalni tretmani). Može se reći i neka bude tako ako tako mora. Da, ali pazimo. Mi ne gubimo samo zaštitu opštosti duž puta koji onaj što ga ceni zove *affirmative action*, afirmativna akcija, a onaj što ga ne ceni „obrnuta diskriminacija“. I tu zalazimo u minsko polje neželjenih posledica i izokrenutih efekata (vidi u 4.6).

Postavimo stvar kao da su razlike koje smatramo značajnim neka vrsta za sebe. Za njihovo brisanje potrebno je, tvrdi se, dati takvim rasama i „slabijem“ polukompenzujuće beneficije, dakle privilegije. Iz toga proizilazi da su hendikepirani oni što rođenjem pogreše rasu i pol. Za njih je to diskriminacija, jer su hendikepirani. A zatim, zašto je važno (u slučaju SAD) biti crnac, Meksikanac, Indijanac, itd., dok nije važno da li je neko Jermenin, Irac, Italijan, itd? Na početku se odgovara da je „značaj“ izabranih etničkih grupa (favorizovanih putem preferencijalnih tretmana) određen njihovom većom hendikepiranošću. Ali, na duže staze, etničke isključene grupe osetiće se povređenim i organizovaće se da traže za sebe privilegije date drugima. Na kraju, to je i način da se podstaknu sukobi i da se umnoži, unutar nekog društva, manje ili više zasnovano zapažanje o nepravednim razlikama. Na taj način smo otvorili Pandorinu kutiju, ali bez nekog rezultata, jer da bismo sanirali neku nejednakost mi stvaramo druge nejednakosti i tako, bez kraja, u iskvarenom krešendu. Na početku (u vezi aritmetičke jednakosti) postavlja se pitanje „jednak u odnosu na šta?“, ali potom moramo da dodamo „jednak za koga?“, a kada je reč o obrnutoj diskriminaciji, ono „za koga“ znači i *protiv koga*.

Ali, ako i ostavimo po strani obrnutu diskriminaciju kao devijantan slučaj, stvar je i dalje u tome da bismo bili jednaki u ishodu moramo da budemo i jednako tretirani. Kroz ta teška iskušenja moramo uvek da prođemo.

10.5. KAKO MAKSIMALIZOVATI?

Vratimo se na tipove jednakosti iz tabele I: 1) sudsko-politička jednakost, 2) društvena jednakost, 3) jednaki pristup, 4) jednaki start, 5) ekonomska jednakost. Redosled ovih jednakosti je manje-više i njihov istorijski sled. Da li je tako bilo slučajno, ili zato što *pre* uslovljava i podržava *posle*? U stvari kakav je odnos između ovih jednakosti? Pre nego što odgovorimo treba da se oslobodimo marksističkog iščitavanja problema.

Marks i njegovi su dualizovali ovaj problem u kontrapoziciji sudske jednakosti sa jedne strane i ekonomske jednakosti sa druge strane. Prvu jednakost su deklarirali kao „formalnu“, a drugu kao „realnu“, pa su na taj način dali do znanja da je sudska jednakost naspram ekonomske jednakosti isto što i prazno (privid, varka, prividno rešenje) naspram punog. Ali, to je tendenciozno iščitavanje koje iskrivljava tehničko značenje „forme“. Forma zakona i formalna priroda zakona su, za pozitivno pravo, karakteristike zbog kojih je neki zakon stvarno zakon. Šire gledano, u etici su Kantovi kategorički imperativi „formalni“ u smislu da označavaju formu bilo koje moguće

moralne akcije, a Kant je želeo da budu formalni baš da bi omogućio da sloboda moralnog agensa — njena autonomija — ustanovi sadržaj. Dakle, sudska, politička i pristupna jednakost su „formalne“ u ovim tehničkim pojmovima, a nikako ne u značenju u kome se forma tumači kao privid.

Jednakosti o kojima je reč su stvarne, veoma stvarne (ko hoće da se u to uveri neka o tome pita one koji su ih izgubili u komunističkim režimima). A formalne su jer su *tretmani*. Dosta je to reći pa da se sva rasprava pročisti. Tačnije, jednakosti pod brojem 1 i 3 tabele I jesu jednaki tretmani, a jednakosti pod brojem 4 i 5 su „mešovite“, delom tretmani, a delom ne. Što više idemo od brojeva 4 i 5 krećemo se ka radikalnoj ekonomskoj jednakosti, odnosno u toj meri se neka jednakost definiše samo u ishodu i kao *ishod*. Dakle, razni tipovi jednakosti se nižu duž kontinuuma tretmana i ishoda koji se definišu po međusobnom isključivanju: jednaki tretmani sa nejednakim ishodima, odnosno jednaki ishodi sa nejednakim tretmanima.

Pošto smo to razjasnili vratimo se na pitanje: kakav je odnos između jednakosti o kojima je reč? Već sam naznačio mogući odgovor, odnosno da su jednakosti koje istorijski prethode uslov i podrška za kasnije jednakosti. U tom slučaju, najstarije jednakosti, posebno *isonomía*, treba smatrati kao potreban uslov za kasnije jednakosti. Načelno je tako. Ali, to što je neka jednakost uslov za drugu ne znači da se jednakosti u celini mogu sabirati, da rastu sabiranjem i da, sledstveno tome, veća jednakost nastaje sabiranjem jednakosti. Bilo bi to lepo, ali činjenica je da se neke jednakosti sabiraju, a neke međusobno brišu i negiraju. A da bismo to uvideli dovoljno je da se pozovemo na kriterijume u tabeli II. Da bismo olakšali ilustrovanje problema prepisaću je ovde u skraćenom i delimično preformulisanim obliku:

Tabela III: *Pojednostavljeni kriterijumi*

1. Jednake kvote svima
2. Kvote srazmerne značajnim razlikama
3. Toliko srazmerne kvote da neutrališu značajne razlike
4. Svakome prema sposobnostima
5. Svakome prema potrebi²

Odnosi između pet kriterijuma tabele III, mogu da budu tumačeni na razne načine. *Rigidno* čitanje, dovedeno do krajnosti, vidi ih sve ili u recipročnom oduzimanju ili u stalnom isključivanju. *Fleksibilno* čitanje omogućava, pak, da neki kriterijumi (ali, ne svi) budu međusobno kompatibilni i inte-

² Kriterijum potrebe je, kao što je poznato, najteže odrediti (izvan minimalnog praga opstanka). Rols (1975, str. 97) tu uključuje pojam „primarnih dobara“, koje definiše kao prava i izvore „za koje treba pretpostaviti da ih žele komponente nekog dobro uređenog društva nezavisno od svojih ciljeva“. Jasno je da je reč o vrlo rastegljivoj stvari.

grabilni. Na primer, kriterijumi 1 i 2 su integrabilni u smislu da jedan može da čini ustupke drugome bez preterane kontradikcije sebi samome. Sa druge strane kriterijum 1 je u velikoj zavadi sa kriterijumom 3, a takođe je vrlo nekompatibilan sa kriterijumima 4 i 5. Kriterijum 2 (već smo rekli) može da opstane sa kriterijumom 1, ali bolje se stapa, čak veoma dobro, sa kriterijumom 4, dok je u čistoj suprotnosti sa kriterijumom 3. Sa svoje strane, kriterijum 3 se lako uklapa sa kriterijumom 5, ali nije kompatibilan sa ostalima. Neću da dužim ovo davanje primera. Slažem se da se mom iščitavanju može suprotstaviti još drugih iščitavanja, ali, u svakom slučaju, jasno je da se bavimo Penelopinim platnom, stalnim tkanjem, paranjem i ponovnim tkanjem.

Dakle, kako se dolazi do više jednakosti? Pitanje ima tri odgovora: 1) postoji „veća jednakost“, veća od svih ostalih i koja obuhvata ostale, 2) jednakost raste sabiranjem, 3) ujednačiti znači kontrabalansirati nejednakosti. Prva dva odgovora, viđeno je više puta, pogrešna su. Iz činjenice da se maksimalizacija jednakosti ne postiže sabiranjem proizilazi da ne postoji neki *zbir* koji u sebi sadrži sve pojedine jednakosti koje su njegovi sabirci. Nema sabiraka, nema ukupnosti, pa nema ni zbira. Dakle, i sa još više razloga, nema neke pojedinačne jednakosti koja sve sadrži u sebi, „u kojoj se obistinjuju“ sve ostale. Radikalna ekonomska jednakost (u negativu) koju je sledio marksizam je samo jednakost u *ishodu*, čije koštanje u *tretmanu* poništava onaj ishod koji ta jednakost obećava.

Zato je moja teza da „veća jednakost“ predstavlja stvarno *kontrabalanširanje nejednakosti*, sistem recipročne kompenzacije i neutralizacije među nejednakostima. Ponekada je reč o tome da se stvari bolje uravnoteže, ponekada treba iznova dizajnirati ukupni sistem jednakosti-sloboda u svetlosti novih prioriteta, novih vrednosti pravde. Ali, nikada se ne radi o tome da „svi budu jednaki u svemu“ (u ishodu). Ovo poslednje nije samo neodmereni i nemogući program, već je to i nerazuman i neprivlačan program. Konkretno uvek se postavlja pitanje: jednak *u odnosu na šta* i/ili *u odnosu na koga*? A treba paziti, kada se dođe do drugog pitanja, da se ne zapadne u izopačeni vrtlog jednakosti protiv (onih koji privileguju neku grupu na štetu drugih), odnosno u vrtlog parcijalnih tretmana čija je neshvaćena posledica umnožavanje *nejednakih*. Mora se omogućiti da, i to preskriptivno, trka ka jednakosti bude neprestana. Ali, ne sme da bude bez ciljeva i to ciljeva koji jeste da imaju jednake ishode, ali koji imaju i jednake tretmane. Ako se prekine ravnoteža između ovih elemenata, ako jedan ne uravnotežuje onog drugog, onda je trka izgubljena.

10.6. RAČUN JEDNAKOSTI

Krenuli smo od slobode-jednakosti koje su sigurno nedeljivo takve. Ali, u izvesnom trenutku jednakost postaje sebi dovoljan ideal, autonomna ideja-snaga. Potom, i duž tog puta, dolazimo do jednakosti koje negiraju

slobodu. Zašto? Da li baš mora tako? Pitanje zaslužuje da se produbi vršeći, da tako kažemo, „račun jednakosti“.

Opšte mišljenje je da je jednakost koja negira slobodu 1) jednakost kao identitet, i/ili 2) aritmetička jednakost. Druga teza je svakako pogrešna. Kao što smo videli, (aritmetički) princip „svima isto“ zasniva opštost zakona, pa prema tome podržava slobodu u zakonu, onda kada opasnosti po slobodu dolaze, ili mogu da dođu, iz proporcionalne jednakosti. Ali, i prva teza — da je nepouzdana jednakost ona jednakost što je shvaćena kao identitet — tako izrečena ne stoji. Jednaki tretmani su sigurno instrumenti slobode i nisu jednaki samo u smislu da se primenjuju na sve, već i u smislu da su *identični* za sve. Zato jednako-kao-identično nije, samo po sebi, slobodoubica.

Tako se dolazi do toga da je problem u *identitetu u ishodu*, u jednakim materijalnim (ekonomskim) ishodima što posle prelazi u jednake ljudske ishode: ideal da se stigne do „identičnog čoveka“. Dakle, jednakost koja oduzima slobodu (sve do njenog ukidanja) nije identičan tretman, već identičan ishod. Jednake prilike su još uvek oslobađajuća jednakost. Jednaki start obuhvata, pak, „trošak u slobodi“: trošak koji može da bude različit — zavisi od toga sa kojim i kolikim prilikama želimo da se izjednačimo — pa i različito prihvaćen. Napokon dolazimo do jednakosti u ishodu — koje jednako imanje ili nemanje — čija cena nije u smanjenju, već u gubitku slobode.

Naravno, egalist — onaj koji je opsednut jednakošću — to ne vidi tako. Njegova teza je da 1) sloboda ne proizvodi jednakost, već da 2) sloboda jeste jednakost. Za egalistu „nema ničega“ u pravcu koji ide od slobode do jednakosti: nema odnosa između dva termina. Obrnuto u pravcu koji ide od jednakosti do slobode „nalazi se sve“: dva termina su simbiozna, jednakost je istovremeno i sloboda. Na taj način, sa dva jednostavna poteza, egalist ne samo da negira žrtvu koju traži od slobode, već obećava i veću i bolju slobodu³.

Ako malo razmislimo vidimo da se struktura egaliste ne može održati. Prvo egalist maksimalno odeljuje slobodu od jednakosti, a potom, drugim potezom i najednom, potpuno ih stapa, pa jednakost postaje sloboda. Na taj način egalist uvek uspeva da zaobiđe problem *odnosa* između dva termina. U prvom potezu nema odnosa, jer „nema ničega“, a u drugom potezu ga nema, jer nema identiteta. Ali zaobilaznjem se problem ne rešava. A kada se suočimo sa njim rešenje je očigledno: odnos između slobode i jednakosti je *proceduralan*, ide proceduralno od slobode do jednakosti, a taj proceduralni red *nije reverzibilan*. Od slobode se stiže, ili može da se stigne, do jednakosti, ali obrnuto to nije moguće. Ko polazi od jednakosti bez slobode (među robovima) ostaje tamo gde je. Sedamdeset godina sovjetske jednakosti bilo

³ Značajan primer ove logike je knjiga Daglase Rea i drugih, *Equalities* (1981) koji pravi razliku samo između „uskih“ jednakosti i „širokih“ jednakosti, na veliko, prećutno dopuštajući tako da je sve u redu kod jednakosti na veliko. Imajući u vidu da je u knjizi često izražena velika umnost, zbunjuje da on čak ni ne uzima u obzir problem slobode.

je sedamdeset godina neslobode. Dakle, svakako je pogrešno da „prava jednakost“ (materijalna i u ishodu) predstavlja „pravu slobodu“.

Ostaje teza — umerenija — da je jednakost „oblik slobode“. Ova teza može da bude tačna ili lažna, prema tome kako se podrazumeva. Ako ona znači da ima jednakosti koje se mogu navesti i kao slobode, onda je ona veoma tačna, a to je već više puta podvučeno (na primer, jednaki zakoni za sve su svakako „forme“ slobode). Ali, ako su neke jednakosti forme slobode, iz toga ne proizilazi da to važi za sve. Skok od nekih do svih je, prema zdravoj logici, akrobatski skok. Prihvatiti to u mraku i kriomice ne ide. Zato je ta teza pogrešna kada se, bez ikakvog dokaza, proširi i na jednakosti u ishodu.

Suština je sledeća: izjednačiti u ishodu znači distribuirati, redistribuirati i, na kraju, oduzeti posedovanje. Ko to radi? To može da radi samo država. Ali, koja država i kojim sredstvima? Ispada da je potrebna „jaka“ država. Ali, ako je država svemoćna i izvlači se iz kontrole, nije uopšte sigurno da će to biti oslobodilačka, pravedna i dobrotvorna država, već naprotiv, vrlo je verovatno da ona neće biti takva. Ako egalitarni program treba da državi da moć da pregazi slobodu od države, onda u tom slučaju ne garantuje ni (egalitarni) ishod koji obećava. To je jasno potvrđeno od strane države koja je izričito bila usmerena — u namerama — da „oslobodi ujednačavajući“: od komunističke države. Tačno je da jednaki ishodi zahtevaju nejednake tretmane. Ali, isto tako je i tačno da nejednaki tretmani mogu da dovedu i do nejednakih ishoda.

Na početku Francuske revolucije Mara je pisao Demulenu: „Čemu služi politička sloboda onome ko nema hleba? Služi samo teoretičarima i ambicioznim političarima“⁴. Pitanje je bilo ozbiljno, ali je odgovor bio neadekvatan. Demulen je to ubrzo otkrio, na svoju nevolju, jer je bio giljotiniran. Tačno je da sloboda ne pruža hleb. Tačno je i da nju ne interesuje ko je gladan (ne baš sasvim, jer sloboda bar dozvoljava da se hleb traži). Ali, ako je hleb sve za onoga ko ga nema, postaje ništa (ili skoro ništa) čim ga ima. Ne živi se — neka mi bude oproštena banalnost — samo od hleba. Sa druge strane pitanje koje je postavio Mara zahteva i paralelno pitanje: „čemu služi sloboda onome ko nema hleba?“. Odgovor je isti: ničemu. Ko se odrekne slobode u zamenu za hleb je samo običan glupak. Ako sloboda ne pruža hleb, još je tačnije da ga ne pruža ni nesloboda.

Praveći grešku, kakvu je senzacionalno i napravio, u računu jednakosti „ostvareni marksizam“, odnosno komunizam, nametnuo je milijardi i po ljudi niz sasvim uzaludnih, sasvim nepotrebnih lišavanja, patnji i okrutnosti. Ali, da bi se stvarno okrenuo list treba shvatiti da sve zavisi od toga da treba načiniti jednakim — jednako podvrgnutim jednakim zakonima — one koji izjednačavaju. A kako *izjednačiti onoga ko izjednačava* je problem političke slobode (i ustavne inženjerije), a nikako problem materijalne jednakosti.

⁴ Pismo od 24. juna 1790.